

Володимир Маслійчук

**«Новоприбавочные классы»:
спроба світського навчального закладу
у Харкові 1765–1775 років***

Доба Просвітництва заклала підвалини сучасного суспільства, істотно змінивши практично всі сфери життя. Одним із найбільших перетворень став, як відомо, перехід від схоластичної системи освіти до світської та порушення церковної монополії на навчання. Цей перехід доволі слабо вивчений на українському матеріалі, хоч, як видається, давня освітня традиція з її «латинським» колегіумським досвідом та новозапроваджене шкільництво ще довго ховали в собі суперечність між традицією і модернізацією, відлунюючи в новітніх часах, ба подеколи превалювання схоластичного начала навіть слугувало за докір українській культурі¹. Під цим кутом зору історія запровадження світських навчальних закладів постає як важливий ключ до розуміння змін і трансформацій кінця XVIII — почат-

---

* Дякую анонімному рецензентові та науковому редакторові, за допомоги яких удалося суттєво покращити первісну версію цієї статті.

¹ Для прикладу, блискучий знавець старої української літератури Володимир Перетц на початку XX ст. розгромно характеризував українську культурну ситуацію кінця XVIII — першої половини XIX ст.: «Літературні та громадські рухи Європи наприкінці XVIII ст. не зачепили цього середовища. Мирно скніючи в своєму кутку, не знаючи ні вольтер'янського вільнодумства, ні масонського шукання правди, не виробляючи громадських діячів кшталту Новікова й Радіщева. Це середовище мирно покоїлося майже до половини XIX ст. в обіймах семінарської освіченості, заповіданої XVII століттям». Цит. за: Сиповський В. *Україна в російському письменстві. Частина I (1801–1850 рр.)* // Збірник історико-філологічного товариства Всеукраїнської Академії наук. К., 1928. № 58. С. 11.

ку ХІХ ст., що визначили не тільки майбутнє суспільних рухів, але частково й регіональний поділ українських теренів.

Ця розвідка присвячена цьому явищу в зоні великого експерименту та діалогу — на Слобідській Україні, зокрема в її центрі Харкові. З 1726 р. в Харкові діяв досить помітний навчальний заклад — Харківський колегіум, заснований на «латинських» засадах шкільництва². Предметом однієї з дискусій, що точаться останнім часом, є причини вибору імперською владою Харкова як університетського міста³. Вивчення освітніх практик, зініційованих тут імперською владою в останній третині ХVІІІ ст., гадаю, здатне пролити певне світло на це питання. Оскільки ж школи нового типу постали за ініціативи та сприяння першого губернатора Слобідської України Євдокима Щербініна, а зміна світської влади провадила часом і до зміни освітніх практик, то моє дослідження буде обмежене періодом від появи самого проекту в 1765 р. до кінця губернаторства Щербініна 1775 року.

Варто додати, що в чималій історіографії освіти на Слобідській Україні сюжет про заснування та перші роки функціонування «додаткових класів» незмінно присутній, проте зазвичай історики отожднюють їх із Харківським колегіумом⁴. Для прикладу, навіть у

² Історія Харківського колегіуму має багату й давню історіографію, див., зокрема: Лебедев А. С. *Харьковский коллегіум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета*. М., 1886; Стеллецкий Е. *Харьковский коллегіум до преобразования его в 1817 г.* Харьков, 1895; Водолажченко О. *З історії Харківського колегіуму в ХVІІІ віці* // Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії української культури. Харків, 1927. № 6. С. 107–122; Кук В. С. *Харківські школи — колегія та додаткові класи* // Український історичний журнал. 1970, № 7. С. 97–101; Посохова Л. Ю. *Харківський колегіум (ХVІІІ — перша половина ХІХ ст.)*. Харків, 1999; Її ж. *На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці ХVІІ — на початку ХІХ ст.* Харків, 2011; та ін.

³ Див., наприклад: Яновський Л. *Харківський університет на початку свого існування (1805–1820)*. Харків, 2004. С. 48–51; Кравченко В. *Харківський університет у першій половині ХІХ ст.* // *Харківський національний університет за 200 років*. Харків, 2004. С. 20–34; Павлова Т. *Про Дмитра Багалія, Харківський університет та сучасну критику* // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Харків, 2009. Т. 13. С. 11–20 та ін.

⁴ Пор. у ґрунтовній монографії Дмитра Багалія та Дмитра Міллера: Багалей Д. И., Миллер Д. П. *История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905)*. Харьков, 1905. Т. 1. С. 403–427 [далі — Багалей, Миллер]. Особли-

працях таких провідних знавців, як Амфіан Лебедев і Дмитро Багалій, історія «класів» переплітається з історією колегіуму, хіба дещо поступаючись їй за яскравістю та значущістю, а світський характер нового закладу вони вбачали у його підпорядкуванні губернському правлінню та власному керівництву⁵ (тоді як учні колегіуму певний час просто могли відвідувати тут заняття). Що ж до сучасних розвідок з історії освіти, то автори або оминають це питання, або обмежуються переказом тверджень попередників⁶. Насправді ж «додаткові класи», створені у процесі реформування Слобожанщини, лише частково перетиналися з колегіумом, а до плутанини призводила передусім політика взаєморозуміння між губернатором Євдокимом Щербініним та білгородським єпископом Самуїлом Миславським, що прагнув оновити викладання в колегіумі, використовуючи очолювані світським керівництвом «класи». Врешті, ототожнення «класів» із колегіумом дещо заплутує й саму історію колегіуму, який унаслідок низки реформ уже з 1770-х рр. перетворився на вузькостанову семінарію для дітей священників, що, зрештою, було характерне й для решти «латинських» шкіл, тоді як нововведення Самуїла Миславського 1768 — початку 1770-х відповідали контекстові імперських реформ — секуляризації знання та русифікації «латинників».

Імперський проект змін

Скасування полкового устрою слобідських полків у 1764–1765 рр. та утворення Слобідсько-Української губернії супроводжувало-

---

ву роль освіти відводив Григорій Данилевський, однак згадки про «класи» у нього побіжні: Данилевский Г. П. *Украинская старина: Материалы для истории украинской литературы и народного образования*. Харьков, 1866 (окремий розділ Данилевський присвячує «харківським народним школам», доводячи громадську ініціативу в утворенні навчальних закладів).

⁵ Лебедев А. С. *Харьковский коллегіум как просветительский центр Слободской Украины*. С. 11; Багалей, Миллер. С. 426.

⁶ Пор., наприклад: Півоваров О. В. *Становлення і розвиток світської середньої освіти на Лівобережжі та Слобожанщині (друга половина XVIII — перша третина XIX ст.)*: Автореф. канд. істор. наук. Харків, 2002. С. 11. Особливо вражає твердження про початки світської освіти: «Першим було Харківське казенне училище, або додаткові класи до колегіуму (1768–1789 рр.). На його базі згодом утворилось головне народне училище» (?!).

ся «революційними» нововведеннями⁷. Імперська влада, частково зберігаючи старі звичаї, прагнула уніфікувати управління та збільшити підконтрольність колишньої автономії. Освіта на цих теренах теж підпадала під істотне просвітницьке реформування. Щоправда, за браком належних ресурсів нововведення базувалися на вже наявному устрої: на військовій базі слобідських полків було створено однойменні гусарські, територіальна основа п'яти слобідських полків лягла в основу п'яти провінцій нової губернії, зберігалася система пільг при спробах запровадити загальноімперське оподаткування тощо. Отож, як бачимо, скасовані суспільні практики «переобладнувалися» на новий лад, що породжувало суперечність між традицією та новаціями, додає — характерну для регіону до сьогодні.

Наріжний камінь змін бачився передусім у секуляризаційному ключі. На думку німецького історика освіти Яна Кузбера, навіть існував проект перетворення Харківського колегіуму, із його сильною єзуїтсько-латинською навчальною традицією, на спеціалізований заклад для підготовки військових кадрів, адже хоробрий солдат і розумний чиновник — це ідеальні типи Просвітництва та мета реформ⁸. Так чи інакше, але 20 травня 1765 р. сенатори, що сформулювали висновок про ліквідацію слобідських полків, — Адам Олсуф'єв, Нікіта Панін та Яков Шаховської, — отримали резолюцію імператриці на свою доповідь про утворення Слобідсько-Української губернії. Серед іншого, в їхній доповіді йшлося і про Харківський колегіум:

По случаю ж состоящего в Харькове Коллегиума не соизволите ли, Ваше Императорское Величество, высочайше повелеть, приказать сделать класс инженерства, архитектуры и геодезии и других наук, художеств и иностранных языков обучать.

---

⁷ Див. останні дослідження: Маслійчук В. Л. *Шербінінська комісія та скасування слобідських полків 1762–1764 рр.* // Січеславський альманах. Дніпропетровськ, 2005. Вип. 1. С. 167–174; Склокін В. В. *Військові обивателі Слобідської України: Інтеграція до імперського суспільства (1765–1798 рр.)*: Дисертація канд. істор. наук. Харків, 2009; Потапенко С. «Відомості про старшинських дітей» 1765–1766 років як джерело з історії козацької старшини Слобідської України // Український археографічний щорічник. К., 2009. Вип. 13–14. С. 90–111.

⁸ Kusber, Jan. *Katharina II, das Russländische Imperium und die Bildung seiner Untertanen* // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2008. Heft 3. S. 367.

На цей пункт Катерина II відписала:

Прислать обстоятельное сведение о сем Коллегиуме, по чему и как ныне состоит, и в сочиняемом штате взять за основание генеральное мною конфирмованное учреждение о всех училищах во всей империи⁹.

У підсумку 20-й пункт («О распространении наук») інструкції від 6 липня 1765 р., адресованої губернаторові Слобідської губернії Євдокиму Щербініну та губернській канцелярії, передбачав відкрити «классы французского и немецкого языков» (цариця дописала: «математики, и геометрии, и рисования»), «а особливо инженерства, артиллерии и геодезии, что сумма до 3.000 рублей из неокладных доходов определяется»¹⁰. Як бачимо, на майбутній проєкт виділяли чималі кошти. Насправді ж «додаткові класи», як і решта імперських нововведень, виявилися доволі суперечливим експериментом і до 1780-х рр. чіткості в їх комплектуванні не було, про що піде мова далі. Ще одна суттєва заувага: створення «класів» являло собою винятково імперську ініціативу, адже про місцеві пропозиції немає жодних свідчень.

Виконавці проєкту

Основним виконавцем освітньої імперської ініціативи став новопризначений губернатор Євдоким Щербінін. Біограф Григорія Сковороди Михайло Ковалинський так характеризував Щербініна:

Человек, не имевший учебного воспитания, но одаренный природным здравым разумом, любитель наук, талантов, музыки, в которой и сам он был весьма искусен и знающ¹¹.

Попри цю похвальну характеристику, губернатор доволі туманно уявляв структуру майбутнього закладу, коли приступив до виконання інструкції аж восени 1766 року. Зокрема, у жовтні він подав Сенатові записку із власним баченням щодо відкриття класів

⁹ Полное собрание законов Российской империи [далі — ПСЗРИ]. СПб., 1830. Т. XVII, № 12397. С. 135.

¹⁰ ПСЗРИ. Т. XVII, № 12430. С. 187.

¹¹ [Ковалинский М.] *Житие Григория Сковороды. Писано в 1796 г. в древнем вкусе // Сочинения Григория Савича Сковороды, собранные и редактированные Д. И. Багалеем // Сборник Харьковского историко-филологического общества.* 1894. Т. 7. С. 22.

інженерії, архітектури, геодезії, іноземних мов і мистецтва, а також щодо платні за навчання і субсидій на спорудження будинку для вчителів¹². Напевне, тоді ж він розпочав перемовини про залучення учителів французької та німецької мов і малювання. Пошуки здійснювалися у Москві, де губернатор шукав не лише вчителів, але й майстрів для навчання місцевого населення «ремесла».

Черговий крок було зроблено у 1767 р., коли губернська канцелярія призначила для відбору учнів колезького асесора Миколая Виродова¹³ — очевидно, за поданням Щербініна. 38-річний Виродов походив із російських дворян і пройшов щаблі служби від солдата до секунд-майора; саме він очолив Харківський полк після усунення від керівництва місцевих старшин під час діяльності комісії Щербініна з реформування слобідських полків¹⁴. Остаточному ж відкриттю «класів» передувало обговорення проекту майбутнього навчального закладу з білгородським єпископом Порфирієм Крайським, а до Білгорода на ці перемовини послано майбутнього директора «класів», колишнього осавула Харківського полку Максима Горленського¹⁵.

Конфлікт із церковною владою у 1767 році

Як навчальний заклад «класи» почали функціонувати лише з 2 лютого 1768 року. Причиною цього запізнення став конфлікт із єпископом Порфирієм Крайським. В історіографії за ним усталився об-

¹² ЦДІА України у м. Києві [далі — ЦДІАУК]. Ф. 1710, оп. 2, спр. 487, арк. 25; Ніженець А. М. *На зламі двох світів. Розвідка про Г. С. Сковороду і Харківський колегіум*. Харків, 1970. С. 108.

¹³ ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, спр. 541, арк. 1.

¹⁴ Старшину слобідських полків було усунено від керівництва за звинуваченнями у корупції, а на місце полковника та судді призначено 31 грудня 1763 р. російських офіцерів. Див.: Потапенко С. *Нові дані до історії діяльності «Комісії про слобідські полки» 1762–1764 рр.* // Київська старовина. 2009. № 5–6. С. 202 (про Виродова — с. 203).

¹⁵ ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, спр. 487, арк. 35. Див. також: Багалеї, Миллер. С. 405 (основу для висвітлення діяльності класів у цій праці склав документ «Связка об определении в классы за директора титулярного советника Горленского» 1769 р., що зберігався в архіві Харківського історико-філологічного товариства; ним користувалися Амфіан Лебедев та Дмитро Багалій, але мені, на жаль, цього документа виявити не вдалося).

раз «запеклого ворога світської освіти»¹⁶, хоч насправді його опір можна пояснити тим, що нову школу планували створити на базі колегіуму, який сам потерпав від недофінансування і потребував нових приміщень. Ще однією причиною незгод між губернським правлінням та Крайським, який запевняв, що не чинить перешкоди нововведенню, стало дерево з розібраних келій, призначене на ремонт сіней «бурси»: чиновники не віддавали матеріалу найнятим теслям¹⁷. У загостренні ситуації, вочевидь, був винен сам новопризначений губернатор Євдоким Щербінін, який деспотично втручався в усі галузі життя губернії, серед іншого й колегіуму; зокрема, він вимагав перевести викладання з латини на російську та пробував поставити під контроль колегіумські прибутки з Каплунівської ікони¹⁸. До всього, єпископа непокоїла й «відомча» проблема: оскільки в «класи» записалося близько сотні учнів колегіуму, це створювало потенційну загрозу втрати церковних кадрів та занепаду «слов'яно-латинських наук»¹⁹.

Як бачимо, йшлося не про «мракобісся», а радше про відомчі інтереси. Адже фактично світська влада в особі Щербініна та його помічників створювала окремий навчальний заклад поряд із Харківським колегіумом, причому на його базі. Окрім того, практикам колегіуму цілком не відповідала нова педагогічна інструкція для «класів», яка передбачала вчасний початок занять і проведення двох щомісячних викладацьких «конференцій» (однієї про способи викладання, а другої про успішність учнів), а також наголошувала на шляхетському походженні вихованців, до чого ми далі повернемося.

Чергові проблеми виникли, щойно розпочалося формування складу «класів», коли «ученики латинських шкіл» відразу стали звертатися за «захищенієм» від власних зверхників до інспектора

---

¹⁶ Лебедев А. *Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности (по архивным документам)*. Харьков, 1902. С. 149; Ніженець А. *На зламі двох світів*. С. 110. Підставою для особливої критики виявилось величезне майно Крайського, залишене ним після смерті.

¹⁷ ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, спр. 541, арк. 2 зв., 3 і 3 зв. Ширше про цей конфлікт див.: Багалеї, Миллер. С. 407.

¹⁸ Деталі див.: Багалеї, Миллер. С. 404–405.

¹⁹ Там само. С. 408.

Івана Паулі та вчителів²⁰. Це запотребувало чіткішого розмежування «семинаристів» та новонабраних учнів, тож у підсумку інспекторові «класів» було наказано «не касатися» вихованців колегіуму, а їхнє покарання мало надалі залишатися у віданні лише архимандрита і ректора. Ще одну проблему породжував специфічний склад місцевого кліру, щільно пов'язаного зі служилими прошарками населення. Для прикладу, коли вже згаданий Миколай Вировод забрав із «латинських шкіл» у «класи» студента Семена Богуславського, керівництво колегіуму оскаржило це перед єпископом Порфирієм Крайським, наголошуючи, що Богуславський є сином покійного змївського протопопа, тоді як Вировод стверджував, що той є сином вахмістра²¹. Характерною видається мотивація очільників колегіуму, згідно з якою «здешняя слободская губерния имеет в том против великороссийских иное основание»²². Мова про те, що місцевий клір часто комплектувався не за спадковим принципом: сини священників могли вступати на світську службу і навпаки — на священство висвячували вихідців зі світських родин²³. Отож уже в ході запровадження «класів» намітився конфлікт не лише між світською і церковною владами, а й між традиційним устроєм та імперськими нововведеннями.

У підсумку сталося те, що свого часу влучно сформулював Василь Кук:

Додаткові класи були відкриті, але зовсім в іншому плані, ніж на початку 1765 р. Вони не стали додатком до Колегії чи її складовою частиною, а становили цілком самостійний і незалежний навчальний заклад²⁴.

²⁰ ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, спр. 487, арк. 3 і 3 зв.; Багалея, Миллер. С. 408.

²¹ ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, спр. 487, арк. 18.

²² Там само, арк. 19. Міркування Щербініна 1767 р. щодо подушного оподаткування священників Слобідсько-Української губернії, де, за його висловом, на священство вступають «разного звання люди», див.: ПСЗРИ. Т. XVIII, № 2987. С. 365.

²³ На регіональному рівні це висвітлено: Маслійчук В. *Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст.* Харків, 2009. С. 223.

²⁴ Кук В. С. *Харківські школи — колегія та додаткові класи.* С. 99.

Заклад для дворянських дітей?

Новий освітній заклад, взорований на решту світських шкіл того часу, мусив за означенням мати становий характер — для поміщицьких дітей, до яких приставлено інспектора. Інструкція 1768 р., адресована інспекторові Івану Паулі, Миколаю Виродову та Івану Дьякову²⁵, передбачала лікарські огляди учнів і правила спілкування їх із директором, а в останніх пунктах наголошувалося, що в цій школі навчатимуться «дворянские ученики», які вимагають відповідного з ними поводження, та інколи різночинці²⁶. Паралельний у часі «меморіал» «соучителя» Івана Ніколаєва від 22 березня 1768 р. показує, що склад вихованців не вповні відповідав інструкції: у класі математики, до якого записалися 23 учні колегіуму, було тільки 16 «дворян»: троє з богослів'я, семеро зі «школи» філософії, восьмеро з риторики, п'ятеро з піітики²⁷.

Що і як викладати, окрім іноземних мов, не було напевно відомо, тож для початку вирішили запровадити катехизис, якому мав навчати протеже Євдокима Щербініна Григорій Сковорода²⁸. Сковорода навіть написав відомий педагогічний трактат «Начальная дверь к християнскому добронравию», дата створення якого доволі непевна — чи 1766-й, чи пізніші роки²⁹. У 1768 р., щойно класи відкрилися, Сковороду взяли «для определения в здешние классы» як «сверхштатного»³⁰ (думка про викладання ним у 1768–1769 навчальному році в колегіумі є вочевидь помилковою). Проте ідею щодо впровадження катехизису не сприйняв єпископ Самуїл Миславський³¹, бо цю дисципліну завжди числили по церковному відомству.

²⁵ Можливо, мова про Івана Дьякова (Дьяконова): Маслійчук В. *Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780–1796 рр.)*. Харків, 2011. С. 122, 124, 126.

²⁶ ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, спр. 487, арк. 6, 7 і 7 зв.

²⁷ ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, спр. 487, арк. 65 і 65 зв.

²⁸ Там само, арк. 1. Детальніше про стосунки Сковороди зі Щербініним див.: [Ковалинський М.]. *Житие Григория Сковороды*. С. 23–24.

²⁹ Сковорода Г. *Повна академічна збірка творів* / За ред. Леоніда Ушкалова. Харків, 2011. С. 222; Ніженець А. *На зламі двох світів*. С. 118–119.

³⁰ ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, спр. 650, арк. 20 зв.

³¹ [Ковалинський М.] *Житие Григория Сковороды*. С. 24.

Кількість учнів за першим відомим нам списком «додаткових класів» охоплювала 80 осіб; за складом цей перелік перегукується зі списками старшинських дітей³² — здебільшого синів місцевих поміщиків. Разом з тим окремі згадки про спроби зібрати кошти на навчання із землевласників Вільшанського та Валківського комісарств Харківської провінції³³, а також відомість про гроші, стягнуті з удови Богаєвської за «учение в классах» сина її першого чоловіка³⁴, вказують на те, що «рекрутування» учнів проходило нелегко. Це саме бачимо і з пізніших відомостей про оплату навчання «дворянських дітей» із усіх п'яти провінцій Слобідсько-Української губернії³⁵. Утім, сама влада, запроваджуючи «класи», встановила нечіткі й завищені ціни: 1 рубль на місяць від власників нерухомого майна, 50 коп. від тих, хто його не має³⁶.

Сказане дозволяє констатувати, що експеримент зі створення суто шляхетського училища не вдався. У «класах», як писав учитель математики Іван Ніколаєв, здійснювали «обучение наук дворян, разночинцев и семинаристов»³⁷, тобто осіб різного соціального статусу, що й не дивно з огляду на доволі розмиту соціальну структуру колишніх слобідських полків.

Порозуміння з церковною владою

Смерть єпископа Порфирія Крайського наприкінці 1767 р. призвела до відкриття «класів», що сталося, як була мова вище, 2 лютого 1768 року. Суперечки духовного відомства з губернською владою розв'язав наступник Крайського на кафедрі, талановитий адміністратор Самуїл Миславський, який бачив у діяльності «класів» можливість розширити освіту студентів колегіуму, зокрема за ра-

³² ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, спр. 487, арк. 11–13 зв. Списки див.: Потапенко С. *Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років XVIII ст.* Харків, 2008.

³³ ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, спр. 541, арк. 30.

³⁴ Там само, арк. 24.

³⁵ Там само, спр. 882, арк. 20 і 20 зв. Визнаймо, що стягнуто мізерну суму 92 рублі, тоді як утримання одного вчителя визначалося 200 рублями.

³⁶ Ніженець А. *На зламі двох світів.* С. 108.

³⁷ ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, спр. 882, арк. 22.

хунок вивчення іноземних мов³⁸. На розуміння Миславським навчальних потреб вказує і те, що до призначення на Білгородську єпископську кафедру він упродовж 1761–1768 рр. був ректором Києво-Могилянської академії³⁹. Керуючи єпархією у 1768–1771 рр., він проявив себе як діяльний прихильник запровадження французької мови до програм духовних шкіл, а також як ініціатор спорудження нового корпусу Харківського колегіуму⁴⁰. Ще три роки (1771–1774) Миславський очолював Крутицьку єпархію, тобто опосередковано контролював ситуацію у Харкові, яка перейшла до прямого відання його наступника по кафедрі Аггея Колосовського, білгородського єпископа у 1774–1786 роках. Сам Миславський писав про Колосовського, що той «довольно просвещенный и любящий науки, очень хорошо говорит по-французски»⁴¹. Як бачимо, обидва церковні адміністратори постають як люди, що перебували під виразним впливом просвітницьких ідей та ініціатив, спрямованих на оновлення Церкви.

Це відповідало й напрямові освітньої політики губернатора. Так, щойно було набрано учителів іноземних мов, Євдоким Щербінін писав до Миславського:

Прошу следующее: для пользы как здешних классов, так и целого коллегіума приказать помянутое число учеников выбрать способных и уволить их от других упражнений, определять в сия должность с тем объяснением, чтоб они знали, на какой конец определяться⁴².

Як бачимо, губернатор відверто переманював учнів колегіуму до «класів». Це підтверджується і складом та пріоритетами їх вихованців станом на 1768–1769 навчальний рік. Дворяни та різночинці, судячи з відомості, охочіше вивчали німецьку мову (записано 50 «дворян», 6 «різночинців» і лише двоє «семінаристів»), на-

³⁸ Самуїл Миславський був і автором проекту друкарні «при училище Харьковском»: ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, спр. 650, арк. 30–32.

³⁹ *Киево-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.* Енциклопедичне видання. К., 2001. С. 365. Див. також: Рождественский Ф. *Самуил Миславский, митрополит Киевский (С 70-ма письмами, напечатанными с архива Киево-Софийского собора и Киевской консистории)*. Киев, 1877.

⁴⁰ Лебедев А. *Белгородские архиереи*. С. 163–169.

⁴¹ Там само С. 206.

⁴² ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, спр. 882, арк. 18.

томість у класі математики співвідношення дещо вирівнювалося (85 дворян, 10 різночинців та 24 семінаристи), а в класі французької, основної мови Просвітництва, навчалося 44 дворян, 7 різночинців і 38 семінаристів. Перевагу дворян та різночинців спостерігаємо і у класах «рисования» та географії, яку вивчали по-французькому⁴³. Що ж до решти дисциплін — італійської мови, історії та географії у російському викладі, то тут перевага «семінаристів» була доволі істотною, особливо у вчителя Дикастеллі, який пізніше втік із Харкова⁴⁴.

Нові класи: «художество» та музика

Євдоким Щербінін від початку дбав про забезпечення «класів» книжками та приладами⁴⁵, однак ще головніше, що, підбираючи викладачів, він інтенсивно використав свої московські зв'язки. Так, 11 квітня 1769 р. було підписано контракт з учителем архітектури Адольфом фон Фінартом⁴⁶. Ще раніше, у 1767 р., губернатор звернувся до Григорія Орлова з проханням прислати до Харкова двох унтер-офіцерів для навчання математики (Іван Ніколаєв, згадуваний вище, був одним із них)⁴⁷. Із пізніших інформацій за 1771 р. бачимо, що стараннями Щербініна до Харкова запросили учителем малювання академіка Івана Саблукова та музики — італійця Франца Мартіні, а замість Івана Паулі, що звільнився, було взято для викладання французької «француженина» Петра Аттона з Московського університету, який, згідно з контрактом, мав ще й навчати танців⁴⁸. Урешті, саме за підтримки Щербініна учням Петрові Ярославському та Лаврентію Калиновському вдалося вивчати

⁴³ Там само, спр. 650, арк. 8–20 зв.; Ніженець А. *На зламі двох світів*. С. 111.

⁴⁴ ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, спр. 745, арк. 7. Дикастеллі втік із дружиною та дітьми, захопивши з собою учня «німецького класу» Дмитра Занковського, до батька якого втікачі й вирушили під Полтаву.

⁴⁵ Там само, спр. 487, арк. 49 (тут список перших приладів та книжок).

⁴⁶ Там само, арк. 31.

⁴⁷ Багaley, Миллер. С. 407.

⁴⁸ ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, спр. 882, арк. 11–15. Аттон мав навчити учнів французької мови: читати і писати за «орфографічними та граматичними правилами» щодня по чотири години, а в середу і п'ятницю навчати ще й історії та географії.

архітектуру в Петербурзі, що згодом привело до утвердження «класу» архітектури⁴⁹.

Початки уроків малювання та архітектури, або, як свого часу висловився Володимир Веретенников, «художньої школи», були пов'язані з переїздом до Харкова Івана Саблукова, «малороса» з походження, академіка Петербурзької Академії мистецтв. В Україні його підштовхнуло виїхати не тільки запрошення Щербініна, але й кволе здоров'я (сухоти) від вологого столичного клімату. Прибувши до Харкова наприкінці 1767 р., Саблуков долучився до пізнішого відкриття (у 1769 р.) класу малювання, до якого записалося 35 осіб (28 дворян і 7 різночинців)⁵⁰. Напевно, і тут мав місце зв'язок із колегіумом, бо один із найталановитіших учнів Саблукова, згодом учитель малювання, Семен Маяцький походив зі священницької родини і спершу студював у колегіумі. Істотним кроком до впровадження світських засад освіти стало те, що правила живопису, яких навчали, були далекі від іконописної традиції. На це опосередковано вказує те, що на потреби учнів із Москви було виписано 100 малюнків-взірців різного змісту, а також гіпсові статуї античних богів і героїв⁵¹.

Тяжче посувалися справи з «музичними класами», які почали діяти з 1774 р. за ініціативи учителя Максима Концевича, оскільки це перешкоджало співанню студентів колегіуму у церковних відправах. Свідченням певного конфлікту з духовною владою є листування щодо Щелкунцова, басиста білгородського архиерейського дому, який став учнем «класів»⁵². Сам Концевич мандрував по «Малоросії» та Слобідській Україні, набираючи до придворної капели й до «музичних класів» учнів та співаків, про яких Щербінін писав, що це хлопці «разных возрастов, как в Харьковском, так и в состоящих в Малой России славенолатинских училищах, как священнических, так и разного звания»⁵³. Ішлося, отже, про поєднання світської освіти із навчанням церковного співу.

⁴⁹ Там само, спр. 1232, арк. 37–39.

⁵⁰ Веретенников В. И. *Художественная школа в Харькове в XVIII в.* // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Харьков, 1913. Т. XIX. С. 227–229.

⁵¹ Там само. С. 229. Пізніший опис: ЦДІАУК. Ф. 1709, оп. 2, спр. 382, арк. 4–14.

⁵² ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, спр. 1232, арк. 15–20.

⁵³ Там само, арк. 29.

Сиротинець

На окрему увагу заслуговує нововведення, згідно з яким кожний викладач мав утримувати на своїй квартирі та коштом власної платні чотирьох учнів, навчаючи їх відповідної дисципліни в позаурочний час. Для прикладу, учитель Іван Ніколаєв прихистив у себе шістьох солдатських дітей, академік Саблуков — двох «учнів», Аттон понад контракт навчав ще й вісьмох учнів танцювати⁵⁴. У такий спосіб «додаткові класи» ставали ще й великим сиротинцем, що, власне, було передбачено конфірмацією імператриці 1766 року. За цим документом у межах 3-тисячної суми, виділеної на «класи», належало утримувати 50 хлопчиків — «сиротских детей»⁵⁵.

Збереглася відомість про набраних 1773 р. на «воспитание» 11 сиріт з усієї губернії, із зазначенням місцевості, звідки їх узято. Дев'ятеро з-поміж них походили з родин військових обивателів, один (Федір Щербина) був старшинським і один (Іван Сухопара) — гусарським сином⁵⁶. Наприкінці 1773 р. до «класів» було прийнято ще 18 осіб. Серед них найцікавішими для дослідника є троє хлопчиків: Іван, Федір та Данило Тревогіни, бо згодом Іван Тревогін прославиться як один із найвідоміших авантюристів XVIII ст., автор утопійних освітніх проектів і великого автобіографічного твору⁵⁷.

До сиротинця приймали здебільшого сиріт із простолюду, але вже від першої половини 1770-х натрапляємо на випадки, коли люди вищого статусу просили губернатора, аби на казенне утримання було взято їхніх неповнолітніх родичів, які втратили батька/батьків. Одним із перших таких прохань стало звернення 1774 р.

---

⁵⁴ Там само, спр. 82, арк. 22–24.

⁵⁵ Там само, спр. 1232, арк. 13.

⁵⁶ Там само, спр. 1118, арк. 31.

⁵⁷ Там само, арк. 34. Про Івана Тревогіна див., зокрема: Курмачева М. Д. *Крепостная интеллигенция России. Вторая половина XVIII — начало XIX века*. Москва, 1983. С. 318–328; Коган Л. М. *Идеи равенства и социальный утопизм в русском народном вольнодумстве второй половины XVIII в.* // Русская мысль в век Просвещения. Москва, 1991. С. 265–277; Дмитриева Е. Е., Топорков А. Л. *Авантюрная автобиография И. И. Тревогина* // Памятники культуры: новые открытия. Ежегодник. 1990. Москва, 1992. С. 49–75.

вдови капітана Василя Богославського щодо його малолітніх синів Дмитра й Семена⁵⁸.

Порядок утримання сиріт в інтернаті був до певної міри викликом традиційній спільноті, що фіксувалося уже в одязі. Так, коли звичайного підлітка одягали на подобу дорослих, то в сиротинці було передбачено, що хлопець носитиме «чулки», нашійний «платок шелковый», суконний картуз і мідні пряжки на черевиках⁵⁹. Мешкання сиріт в окремому «воспитательному» будинку, навчання їх особливих «наук», запровадження розкладу і певних санітарних правил (миття милом, окрема постіль, огляди лікаря) та, врешті, інакшого, ніж у загалу, вбрання добре віддзеркалюють просвітницько-уніфікаторську суть цієї ініціативи.

Упорядкування взаємин із колегіумом

Остаточне впорядкування взаємин між «додатковими класами» та колегіумом було здійснене інструкцією 1773 р. (частково її навів у своїй праці Дмитро Багалій). Згідно з 9-м пунктом цього документа вихованці колегіуму, які хотіли навчатися ще й у «класах», могли робити це впродовж чотирьох років, але без права покинути студії інакше, як за дозволом ректора, директора, перфекта й учителів, а по завершенні студій належало скласти іспит для отримання відповідного атестата. При цьому «кандидат», який показував добрі успіхи, мав право залишити колегіум і перейти на навчання в «класах»⁶⁰. За самовільну відлучку, втечу або невчасне повернення з дому після поїздки на свята останній пункт інструкції передбачав, як і в колегіумі, покарання⁶¹. Варто додати, що суміжне навчання в колегіумі та «класах» було безкоштовним, проте коли учень покидав колегіум, обравши тільки «класи», то мав платити. За приклад може послужити випадок зі студентом класу риторики Карпинським, який шість років студіював у колегіумі, а 1771 р. визнав, що «по природной его непонятной натуре малой успех получил и к высшему понятию латинского языка видит себя неспособна, а природа открыла ему несколько знать немецкого языка, арифметику». Відтак, Карпин-

⁵⁸ ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, спр. 1232, арк. 25.

⁵⁹ Там само, арк. 3.

⁶⁰ Див., наприклад: ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, спр. 1118, арк.35 зв.

⁶¹ Там само, арк. 36. Див. також: Багалей, Миллер. С. 423.

ський просив звільнити його від занять у колегіумі з метою «разных искусств обучаться в Харьковских новоприбавочных классах» безкоштовно. Прохачеві, однак, відмовили з роз'ясненням, що, покинувши колегіум, він може навчатися в «класах» чого завгодно, але за власні гроші⁶².

Відокремлення нового навчального закладу відбулося і на рівні майновому: 1773 р. від бригадира Гриньова було куплено для «класів» будинок із прибудовами⁶³, що символізувало свого роду стабілізацію нової школи. Тим-то у спогадах згадуваного вище Івана Тревогіна (Тревоги), вихованця «додаткових класів», вони постають як ідилічна оаза, особливо за «рачительного директора» Максима Горленського, коли число учнів сягало двох тисяч, а сам Тревогін не спізнав жодного «приключення»⁶⁴. Може, власне тому Тревогін, конструюючи пізніше проект «імперії знань», брав за взірць своє харківське дитинство та вважав, що імператор, рада імперії, бібліотеки, кунсткамера й усе решта мають перебувати «в Україні, в Харькове»⁶⁵.

* * *

Підсумовуючи, можна ствердити, що ситуація співіснування упродовж 1768–1775 рр. «додаткових класів» і колегіуму зумовлювалася цілою низкою причин, серед яких: потреба в матеріальній базі колегіуму; політика єпископа Самуїла Миславського, який прагнув запровадити вивчення іноземних мов вихованцями колегіуму; «традиційність» світської адміністрації в особі директора «класів» Максима Горленського; врешті, нечіткість стратегії нового освітнього закладу — чи то як училища для дворянських дітей, чи то як закладу із ширшою становою доступністю. Створення при «класах» сиротинця визначило їхню подальшу долю у загальноімперській освітній реформі 1780-х рр. — перетворення на казенне училище.

⁶² Цит. за: Водолажченко О. *З історії Харківського Колегіуму в XVIII віці* // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. Харків, 1927. № 6. С. 113.

⁶³ Багалеї, Миллер. С. 409. Описуючи будинок та прибудови, автори додають: «Все это имело, как видим, в значительной степени деревенский вид».

⁶⁴ Топорков А. Л. *История Ивана Тревоги* // Публицистика и исторические сочинения периода феодализма. Сборник научных трудов. Новосибирск, 1989. С. 252–253.

⁶⁵ Курмачева М. Д. *Крепостная интеллигенция России*. С. 325.

Головнішим, однак, видається те, що завдяки інтенсивній підтримці світської адміністрації «додаткові» (чи «новоприбавочные», як їх подеколи називають у документах⁶⁶) класи виявилися зовсім не додатковими — вони радше стали самостійними, з власним керівництвом і програмами, що навіть входили у певний конфлікт із колегіумським керівництвом та духовною владою. У цілому ж, як канал поширення просвітницьких ідей за сприяння світської влади в особі губернатора (Євдоким Щербінін) та просвітницьки налаштованих ієрархів (Самуїл Миславський), цей проект мусимо визнати вдалим.

---

⁶⁶ ЦДІАУК. Ф. 1710, оп. 2, спр. 882, арк. 3, 5 та ін.